

Деякі аспекти теоретичного дискурсу пізнавальної самостійності

У нинішніх соціокультурних та економічних умовах помітно зростає роль активності людини, її можливостей швидко та ефективно залучатися до різних сфер життєдіяльності соціуму.

Сучасний ринок праці, розширення самозайнятості, прояви нестабільності зумовлюють необхідність формування особистості, готової діяти автономно, здатної до самостійного пізнання, самовизначення і творчого розвитку. Безумовно, основи такої поведінки закладаються в період дорослішання людини, зокрема в процесі оволодіння професійною освітою у вищих навчальних закладах.

В умовах переоцінки цінностей і ціннісних орієнтацій мета професійної підготовки майбутнього вчителя перетворюється і наповнюється новим змістом. Сутність сучасної педагогічної освіти полягає у «творенні» особистості, спроможної здійснювати самостійне пізнання і перетворення педагогічного середовища відповідно до швидкоплинних реалій соціокультурного простору. За цих обставин актуалізується значущість пізнавальної самостійності студентів, необхідність винайдення ефективних підходів до формування в них цієї особистої якості.

Тож мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу наукових джерел розкрити дискурс пізнавальної самостійності студентів, її сутність, структуру, особливості формування.

У працях Л. Виготського, Ш. Ганеліна, Б. Єсіпова, О. Леонтьєва, І. Лернера, М. Скаткіна, Т. Шамової висвітлено важливі ідеї пізнавальної і розумової самостійності, окреслено обсяг і зміст самостійної роботи студентів у навчальному процесі. При цьому самостійна пізнавальна активність розглядається і як форма організації навчання, і як засіб, і як компонент цього виду діяльності. На основі аналізу висловлених авторами ідей можна зробити важливий висновок про те, що самостійність розвивається шляхом самодіяльності за її відсутності не може проявитися.

Адже якраз самостійність відіграє роль, так би мовити, пускового механізму самовизначення особистості. Самостійна людина володіє внутрішнім потенціалом постійного активного вибору, а отже, і самовизначення в різних життєвих і професійних ситуаціях. Таким чином, самостійність набуває ознак провідної лінії орієнтації людини в навколишньому світі, у самій собі, у своїй професії.

Внутрішня інтегративна природа феномену самостійності зробила його об'єктом міждисциплінарного вивчення в дискурсі сучасної гуманітаристики.

Так, у філософії поняття «самостійність» розкривається з позиції взаємозв'язку внутрішньої свободи особистості та її пізнавальної діяльності. Внутрішня свобода є передумовою пізнавальної самостійності, бо тільки вільна людина володіє здатністю до самостійного пізнання. Загалом філософи виокремлюють чотири основні компоненти внутрішньої свободи особистості: 1) пізнання можливості діяти тим чи іншим чином; 2) узгодження індивідом цієї пізнаної зовнішньої необхідності з внутрішнім переконанням, совістю, особистими інтересами; 3) прояв волі; 4) прагнення до пізнання, самоздійснення, реалізації себе в об'єктивному світі [3].

Головними умовами внутрішньої свободи особи, а отже, і пізнавальної самостійності особистості, дослідники називають здатність до самопізнання, тобто «теоретичне» забезпечення свободи, і розвинену самосвідомість. Без внутрішньої потреби у рефлексії, навіть за наявності відповідних здібностей і зовнішніх умов, процес пізнавальної самостійності неможливий. Рефлексія стимулює активність і пізнавальну самостійність індивіда, опосередковує формування в нього відповідної системи внутрішніх мотивів, забезпечує розкриття сутнісних сил і стійке включення «Я» в процесі самостійного пізнання, активізуючи і спрямовуючи його [1, с. 10].

Самостійність як якість особистості знайшла своє ґрунтовне осмислення в працях психологів. Треба зазначити, що їхні підходи до визначення сутності цього поняття дещо різняться.

Скажімо, з погляду одних дослідників, поняття «самостійність» охоплює всі якості особи. О. Ковальов, наприклад, визначає самостійність як вольову властивість характеру, що формується в праці, і ознаку вольової активності людини. Причому вольова діяльність, на його переконання, здійснюється через розуміння її необхідності, відчуття обов'язку і відповідальності [2, с. 356]. Аналогічний підхід пропонує І. Молнар. Він розглядає самостійність як синтетичний прояв, що визначає характерологічну рису всієї особистості.

Інші психологи визначають самостійність як сталу рису вдачі, здатність працювати без чийсь допомоги, незалежно від того, виконується робота за завданням керівника чи за власною ініціативою. На думку тих учених самостійність конкретизується як «здатність систематизувати, планувати і регулювати свою діяльність без безпосереднього постійного керівництва і практичної допомоги іншого» [8, с. 218].

Поряд з ініціативою до рис вдачі зараховує самостійність Т. Мінакова [4, с. 98]. Прояв останньої дослідниця вбачає у підвищенні темпу роботи, виконанням завдань з неповною інструкцією, виборі найбільш раціональних прийомів практичної діяльності [4, с. 186]. Цілком слушно Т. Мінакова зауважує, що самостійність не означає зневаги гарним прикладом і зразком.

На думку С. Рубінштейна одного із творців діяльнісного підходу в психології, справжня самостійність припускає свідому мотивованість дій та їх обгрунтованість; це прояв самостійної волі для того, щоб чинити так, а не інакше. З іншого боку, якщо індивід проявляє волю і завзятість у пізнанні, то в нього підвищується якість знань і вмінь, розвивається інтелектуальна сфера. Тому абсолютно правомірно розглядати пізнавальну самостійність як стрижневе утворення особистості, котре тісно пов'язане з такими якостями, як активність, відповідальність, свідомість і креативність [9, с. 25].

Розглядаючи особистість під кутом її основної функції – регулятора діяльності, психологи виокремлюють внутрішні механізми самостійності. Зокрема вони наголошують, що регуляторна функція особистості має два аспекти: спонукальний і виконавчий. Навищим рівнем регуляції, тобто таким, що поєднує обидві регулятивні функції, є саморегуляція. Механізм саморегуляції оснований на ієрархічному розподілі спонукальних та виконавчих функцій усередині однієї і тієї ж особистості. Найбільш успішно він реалізується тоді, коли людина постає для самої себе, з одного боку, об'єктом управління: я-виконавець, дії якого необхідно відображати і організовувати, з іншого боку суб'єктом управління: я-контролер, який планує, організовує й аналізує свої дії. Елементами саморегуляції виступають: самоаналіз, самооцінка, самовибір, самопроекування, самореалізація, самокорекція.

Таким чином, самостійність особистості базується на самоініціації механізмів рефлексій, які забезпечують саморегуляцію, тобто самостійне управління своєю поведінкою і діяльністю.

Три рівні виокремлює в структурі саморегуляції К. Абульханова-Славська. На першому із них – особистість узгоджує свої особливості з нормами діяльності, на другому – вдосконалює якість діяльності шляхом оптимізації своїх можливостей, на третьому: виробляє (як суб'єкт діяльності) самостійну лінію поведінки, проявляючи творчий характер. На думку дослідниці, пізнавальна самостійність як якість особистості з вищим рівнем саморегуляції може сприяти її переведенню від нерелекторного, некритичного ставлення до дійсності на якісно новий рівень – творчий.

У соціальній психології поняття «самостійність» характеризує позицію індивіда в групі. З огляду на це окреслення його сутності пов'язується з такими характеристиками особистості, як самоствердження, самовизначення, самодостатність. Самостійність припускає незалежність індивіда від зовнішнього оточення, що, по суті, означає можливість встановлення зі світом таких відносин, які, з одного боку, вибудовувалися б відповідно до планів і бажань самої людини, а з іншого – давали їй змогу знаходити і визначати своє місце в бажаному соціумі. Діючи самостійно, особистість утверджує себе серед інших. Звідси самостійність являє собою усвідомлення особистістю свободи діяти відповідно до своїх ціннісних орієнтацій незалежно від дій групи.

Поняття самостійності психологи пов'язують з концептом самоствердження, що є однією з фундаментальних передумов становлення особистості. На думку вчених, «без самоствердження – як прагнення, процесу, результату – немає і не може бути особистості. Якщо скористатися відомим зображенням особистості у вигляді індивідуального, унікального, виняткового мікросмосу, то завдання самоствердження полягає в конструюванні цієї унікальності, а також в її усвідомленні особистістю й доведенні до свідомості інших людей» [5, с. 74].

Здебільшого психологи розглядають поняття «самостійність» загалом концентруючи свою увагу на аналізі проявів цієї якості особистості без урахування конкретних умов і засобів її формування. Крім того, часто поза увагою залишається питання виокремлення видів самостійності.

У дидактиці види самостійності конкретизуються залежно від виду діяльності, в процесі якої відбувалося її формування. Відповідно до цього вирізняють такі види самостійності: ігрова, навчальна, виробнича, побутова, суспільно-діяльнісна [7].

Розкриваючи педагогічний аспект самостійності треба передусім зазначити, що він передбачає перехід особистості від зовнішнього керівництва до саморегуляції, що ґрунтується на внутрішньому усвідомленні власних учинків та їх наслідків. У практичному сенсі самостійність зумовлюється двома основними чинниками. Перший з них – це сукупність знань, умінь і навичок, якими володіє особистість, а другий – ставлення до процесу діяльності, її результатів та умов здійснення, а також до взаємодії з іншими людьми в цьому процесі.

Звідси сутність самостійності визначається як складна інтегративна якість особистості, що характеризується вміннями свідомо скеровувати власну

поведінку, практичну діяльність відповідно до наявних поглядів і переконань, долати перешкоди на шляху до реалізації обраної життєвої програми без допомоги з боку інших людей. Самостійність гарантує незалежність, що, своєю чергою, формує відчуття дитиною свого «Я», своєї цінності. Через самостійність проявляється життєва позиція дитини, її прагнення проявити себе в діяльності завдяки сформованості відповідних умінь і навичок.

Таким чином, самостійність є основою становлення індивіда як особистості, передумовою його самоствердження в соціумі.

Викладене вище дає змогу окреслити провідні ознаки самостійності, а саме:

1) самостійність є стрижневим утворенням особистості, що відображає її здатність вільно, але свідомо й обґрунтовано, діяти відповідно до своїх ціннісних орієнтацій і незалежно від групових дій;

2) основу самостійності становить внутрішня свобода особистості, яка базується на рефлексії. Її механізмами виступають чинники самоуправлінського характеру (самоаналіз, самооцінка тощо);

3) самостійність взаємопов'язана з такими якостями, як активність, відповідальність, креативність, свідомість;

4) самостійність може виявлятися з різною мірою інтенсивності, активності й тривалості, які детермінуються індивідуальними властивостями психіки кожної людини;

5) самостійність дає особистості можливість успішно реалізовувати свій творчий потенціал, самостверджуватися в соціальному оточенні.

Досить актуальним питанням педогогічного дискурсу залишається осмислення феномену саме пізнавальної самостійності.

Нагадаємо, що характерною ознакою теоретичного пізнання є визначення й обґрунтування сутності об'єктів та явищ, взаємозв'язків і взаємозалежностей, які не можуть безпосередньо сприйматися чуттєво. Інакше кажучи, сягаючи за межі чуттєвої сфери людини, теоретичне пізнання виконує функцію синтезу й аналізу прихованих залежностей, внутрішніх закономірностей, законів і механізмів. Їх пізнання забезпечує ефективне формування наукового світогляду особистості.

Внутрішніми складовими процесу пізнання виступають: по-перше суб'єкт з його пізнавальними здатностями; по-друге пізнавальна діяльність, що урухомлює засоби пізнання та реалізує пізнавальні цілі суб'єкта; по-третє об'єкт, що є першоджерелом знання; по-четверте саме знання, як результат та безпосередня мета пізнавального процесу. Оскільки суб'єкт намагається отримати не просто знання, а обґрунтовано істинне знання, то кінцева мета процесу пізнання вбачається в досягненні об'єктивної істини.

Як властивість психіки пізнавальна самостійність характеризується внутрішньою потребою людини в знаннях, уміннями їх здобувати з різних джерел і творчо використовувати на практиці.

У педагогіці й суміжних з нею й суміжних з нею галузях науки, під пізнавальною самостійністю зазвичай розуміють:

- якість, що відображає готовність (здатність і прагнення) людини оволодівати знаннями і способами діяльності власними зусиллями;
- здатність і вміння особистості самостійно виділяти істотні ознаки предметів та явищ навколишнього світу;
- якість особистості, основу якої становлять інтелектуальні здібності та вміння, готовність і прагнення до самостійності, коригування діяльності, володіння прийомами пізнавальної діяльності, а також методологічні знання, самоконтроль.

О. Я. Савченко вважає, що пізнавальна самостійність – це складне комплексне поняття, що передбачає «сформованість потреби і уміння самостійно мислити, здасності орієнтуватися в новій пізнавальній ситуації, самому бачити питання, задачу, віднаходити шляхи їх вирішення» [10, с. 680].

У ряді досліджень звертає на себе увагу ототожнення пізнавальної самостійності із самостійною пізнавальною діяльністю. Приміром, О. Татаржинська розглядає самостійність як творчо-самостійну діяльність, яка виражається в пошуку інформації з різних джерел та її оцінці; творчо-практичну діяльність, пов'язану із самостійним вибором засобів і методів діяльності та вирішенням відповідних завдань; творчо-організаційну діяльність, що передбачає організацію діяльності та управління нею [11, с 8].

Однак пізнавальна самостійність виражає не саму діяльність, а характер її здійснення. Тому деякі дослідники, розкриваючи сутність цього феномену, основним визнають поняття «характер діяльності», тобто зовнішній (результативний) бік пізнавальної самостійності. У цьому разі пізнавальна самостійність – це:

- якісна характеристика діяльності, що відображає вміння індивіда розв'язувати пізнавальні завдання, визначати цілі діяльності і своєчасно коригувати їх без чиеїсь допомоги;
- дія людини, яку вона втілює без сторонньої допомоги і вказівок інших, керуючись лише власними уявленнями щодо порядку й правомірності виконання операцій;
- діяльність, яка містить елементи самостійної творчості й обов'язково передбачає активність індивіда.

З'ясовуючи сутнісні пізнавальні характеристики самостійності студентів, Ф. Ратнер відзначає, що вона виявляється в процесі навчання через прагнення і здатність виконувати поставлені вимоги, незалежно від педагогічних дій. Основою пізнавальної самостійності в цьому разі постає розуміння студентами теоретичних і практичних питань, усвідомлення можливості їх самостійного розв'язання й віра у власну працездатність. Треба мати на увазі, що пізнавальна самостійність може стосуватися як вивчення наукових фактів і методів науки, так і процесу пізнавальної діяльності. Вона передбачає послідовне визначення мети роботи, засобів і напрямку її реалізації, самого процесу виконання діяльності, здійснення контролю та оцінки її результатів. Звідси під пізнавальною самостійністю пропонується розуміти соціально ціннісну якість, що складається, систематизується і генералізується як властивість, яка характеризує всі види пізнавальної діяльності і впливає на інші сторони особистості, її активність, креативність, відповідальність та ін.

Грунтуючись на аналізі наукових джерел, результатах вивчення особливостей навчального процесу у вищій школі, маємо достатні підстави розглядати пізнавальну самостійність майбутнього фахівця як інтеграційну якість, що виявляється в усвідомленій потребі безперервного професійного самовдосконалення, вмінні здобувати нові знання з різних джерел шляхом узагальнення, розкривати сутність нових понять, опановувати способи пізнавальної діяльності, вдосконалювати їх і творчо застосовувати для розв'язання професійно-педагогічних проблем.

Беручи за основу таку дефініцію пізнавальної самостійності студентів можна окреслити її структуру. У ній виокремлюємо такі компоненти: мотиваційно-ціннісний, інтелектуально-змістовний і поведінковий.

Мотиваційно-ціннісний компонент (мотиваційний – О. Я. Савченко) характеризується внутрішнім прагненням студента до пізнання, стійким інтересом до навчального предмету, ціннісною орієнтацією на самостійність у пізнавальній діяльності, потребою опановувати знання, способи пізнавальної діяльності й методами наукового пізнання, стійкістю емоційних домагань у ситуаціях утруднення і прагненням до вольового напруження у досягненні цілей діяльності на всіх етапах її здійснення. Як бачимо, цей компонент охоплює мотиви, інтереси, потреби й ціннісні орієнтації студента, що забезпечують його психологічну готовність до самостійного пізнання.

Інтелектуально-змістовний компонент (змістовий – О. Я. Савченко) містить комплекс знань, який складається з двох блоків: а) провідні знання науки, що вивчається (факти, поняття, закони, концепції, теорії і методи); б) знання про види, способи, технології й особливості організації, реалізації,

корекції та аналізу самостійної пізнавальної діяльності. Цей комплекс знань забезпечує успішність здійснення студентом самостійної пізнавальної діяльності і відображає теоретичну готовність студента до самостійного пізнання.

Поведінковий компонент (процесуальний – О. Я. Савченко) охоплює комплекс умінь, що складається з двох груп. До першої групи входять уміння, які відповідають основним видам навчально-пізнавальної діяльності з орієнтацією на навчальний предмет (спостереження, експеримент, робота з книгою, систематизація знань тощо). Другу групу становлять уміння, що відповідають етапам творчого процесу (формулювання проблеми, здійснення пошуку ідеї, розробка стратегії рішення, реалізація стратегії, перевірка доцільності рішення, оформлення результатів). Цей компонент відображає практичну готовність студента до пізнавальної самостійності.

Важливою ознакою пізнавальної самостійності є її динамічність, адже у своєму розвитку особистість проходить певні рівні: наслідувально-пасивний, активно-пошуковий, інтенсивно-творчий.

Наслідувально-пасивний рівень сформованості пізнавальної самостійності характеризується слабо вираженою психологічною готовністю студента до самостійного пізнання, хоча він володіє сформованою системою знань (теоретична готовність). Блок практичної готовності сформований на рівні самостійного відтворення як звичка працювати в обмеженому технологічному просторі (статичний стереотип – уміння самостійно імітувати дії за заданим зразком). Самостійна пізнавальна діяльність студентів наслідувального (імітаційного або репродуктивного) типу здійснюється за умови повного управління викладача.

Активно-пошуковий рівень пізнавальної самостійності характеризується достатньою сформованістю у студентів психологічної готовності до самостійної пізнавальної діяльності (сформований пізнавальний інтерес, спостерігається ціннісна орієнтація на інтерпретацію запропонованих зразків діяльності; прояв вольових зусиль при виникненні пізнавальних труднощів). Цьому рівню властива наявність необхідної системи знань і вмінь для здійснення інтерпретаційної (евристичної) пізнавальної діяльності. Усвідомлення логіки пізнавальних дій дає змогу студентам самостійно інтерпретувати дії, тобто робити міні-відкриття: самостійно реконструювати деякі кроки в запропонованих алгоритмах, усвідомлено вибирати і використовувати варіативні зразки, доводити їхню ефективність порівняно із запропонованими (закріплюється динамічний стереотип самостійної пізнавальної діяльності). На цьому рівні самостійна пізнавальна діяльність

студентів здійснюється за умови часткового (підтримувального) управління викладача.

Нарешті, *інтенсивно-творчий рівень* пізнавальної самостійності характеризується високим ступенем сформованості у студентів психологічної готовності до самостійного пізнання (яскраво виражені мотиви і ціннісні орієнтації на самостійну діяльність, пізнавальний інтерес до кількох галузей наукового знання, спостерігається висока працездатність і бажання дізнатися більше). Сформовані необхідні для творчої діяльності знання і вміння (теоретична і практична готовність). Студент має досвід самостійного творчого пізнання (в межах навчального предмету). Спостерігається генерування власних підходів, логіки думок, стратегії вирішення завдань (креативний стереотип пізнавальної самостійності, який забезпечує самовдосконалення дій і діяльності взагалі). Продуктом самостійної пізнавальної діяльності студентів творчого типу може бути самостійно розроблена структурна або логічна схема, алгоритм операцій вирішення завдань, проект розв'язання проблеми, прогнозування більш оптимальної лінії або стратегії дій для виконання завдання тощо.

Щоправда, з погляду синергетики, перехід студентів з нижчого (наслідувально-пасивного) рівня на вищий (інтенсивно-творчий) забезпечується інформаційно-технологічною насиченістю психологічної, теоретичної, практичної готовності до самостійного пізнання, поглиблення досвіду здійснення імітаційної та інтерпретаційної самостійної пізнавальної діяльності, тобто шляхом накопичення у студентів «критичної маси» для якісного стрибка на новий, вищий рівень пізнавальної самостійності. Ясна річ, що перехід з одного рівня на інший забезпечується цілеспрямованою роботою педагога з формування у студентів пізнавальної самостійності.

Отже, пізнавальна самостійність студентів – це соціально ціннісна, а точніше, інтегративна якість особистості, яка проявляється в постійній потребі професійного самовдосконалення шляхом вміння самостійно отримувати нові знання та творчо їх застосовувати в практичній діяльності. Пізнавальна самостійність охоплює мотиваційний, змістовий та процесуальний компоненти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бочкина Н. В. Самостоятельность личности школьника. Системно-структурный анализ / Н. В. Бочкина. – СПб., 1996. – 89 с.
2. Ковалев А. И. Мотивы поведения и деятельности / А. И. Ковалев ; [отв.

- ред. А. А. Бодалев]. – М. : АН СССР, Ин-т психологии ; М. : Наука, 1988. – 192 с.
3. Магойченков В. И. Формирование профессиональной самостоятельности студентов в индустриально-педагогическом колледже / В. И. Магойченков. – Екатеринбург, 1996. – 173 с.
  4. Минакова Т. В. Развитие познавательной самостоятельности студентов технического университета в процессе изучения иностранного языка / Т. В. Минакова. – Оренбург, 2001. – 214 с.
  5. Никитин Е. Г. Проблема саморазвития личности в философии и психологии / Е. Г. Никитин, Н. Е. Харламова // Вопросы философии. – 1995. – № 8. – С. 73–92.
  6. Пахомова Н. Ю. Учебные проекты: методология поиска / Н. Ю. Пахомова // Учитель. – 2000. – № 1. – С. 41–45.
  7. Педагогика : учебное пособие для студентов пед. учеб. заведений / В. А. Сластенин [и др.]. – М. : Школа-Пресс, 1997. – 512 с.
  8. Подымова Л. С. Теоретические основы подготовки учителя к инновационной деятельности / Л. С. Подымова. – М., 1996. – 402 с.
  9. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Учпедгиз, 1946. – 141 с.
  10. Савченко О. Я. Пізнавальна самостійність / О. Я. Савченко // Енциклопедія освіти / за заг. ред. В. Т. Кременя. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
  11. Татаржинская Е. К. Этапно-управленческий подход как фактор формирования профессионально-педагогической самостоятельности студентов педагогического колледжа / Е. К. Татаржинская. – Челябинск, 2002. – 171 с.